

Cumhuriyet Dönemi Trahom Mücadelesi ve Malatya Örneği

The Fight Against Trachoma During the Turkish Republic Era: The Case of Malatya

Gülten Dinç¹

¹Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik
Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.D. 0000-0002-8746-9068

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gülten Dinç,

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa
Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: gultendinc@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 11.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Dinç, Gulden. "Cumhuriyet
Dönemi Trahom Mücadelesi ve Malatya Örneği"
Osmanlı Bilimi Araştırmaları 24, 2 (2023): 369-393.
<https://doi.org/10.26650/oba.1232465>

ÖZ

Trahom, Türkiye tıp tarihi açısından önemli bir halk sağlığı sorunu yaratan bulaşıcı bir göz hastalığıdır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Güneydoğu Anadolu'da endemik olarak görülen trahom, savaş sırasında ülkenin her yerine yayılmış ve insanda görme kaybına ve körlüğe neden olmuştur. Trahom ile mücadele, ilk kez Cumhuriyet'in ilanından sonra gündeme gelmiştir. Sağlık Bakanı Prof. Dr. Refik Saydam, ülkenin sağlık alanındaki gereksinimlerini belirlemek için yaptığı listeye diğer bulaşıcı hastalıkların yanı sıra trahomu da eklemiştir. Zira 1923 yılında ülkede üç milyon trahomlu hasta vardır. Böylece, Sağlık Bakanlığı ve Hıfzıssıhha Dairesi tarafından sıtma, verem, frengi ve trahom gibi bulaşıcı hastalıkları ortadan kaldırmak için büyük bir mücadele başlatılır. Konu hakkında şimdiye kadar yapılan yayınlar sadece genel bilgiler içerdiğinden, bu makalede dönemin gazeteleri incelenmiş ve Malatya tarihini çalışan araştırmacılarla görüşülerek bölgedeki trahom mücadelesi ve mevcut kurumlar hakkında bilgi toplanmıştır. Bu kapsamda makale, Cumhuriyet döneminde özellikle Malatya'da yapılan trahomla savaş faaliyetlerini ortaya çikarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Trahom Tarihi, Trahom, Trahom Savaşı, Bulaşıcı Hastalıklar, Malatya, Türkiye

ABSTRACT

Trachoma is an infectious eye disease and a significant public health issue in terms of the history of Turkish medicine. Trachoma was endemic to Southeast Anatolia until World War I, when it then spread all over the country and caused vision loss and blindness in many people. The fight against trachoma went on the government's agenda only after the proclamation of the Turkish Republic. Due to the country having three million trachoma patients in 1923, the Minister of Health Dr. Refik Saydam added trachoma to the list of infectious diseases to be fought. As a result, the Ministry of Health (*Sağlık Bakanlığı*) and the Department of Public Hygiene (*Hıfzıssıhha Dairesi*) instigated a great initiative to eradicate infectious diseases such as malaria, tuberculosis, syphilis, and trachoma.

The present article focuses on the fight against trachoma in the city of Malatya. As only general information is available about the trachoma initiative conducted in the region, the present article examines new sources in order to study it in detail. The study has obtained new detailed information by going through newspapers of the period and interviewing researchers specialized in the history of Malatya, revealing the work undertaken in the fight against trachoma in Malatya during the Republican era.

Keywords: History of Trachoma, Fight Against Trachoma, Infectious Diseases, Malatya, Türkiye

Extended Abstract

Trachoma is an infectious eye disease and was a significant public health issue in terms of the history of Turkish medicine. Trachoma was endemic to Southeast Anatolia until World War I, when it then spread all over the country and caused vision loss and blindness in many people. The Turkish Republic had three million trachoma patients (70% of the population in some regions) when it was founded in 1923. Although the Ottoman government had listed trachoma among the diseases to be reported since 1915, the systematic fight against trachoma in the country didn't begin until after the proclamation of the Turkish Republic. Starting in 1925, the Ministry of Health and the Department of Public Hygiene initiated work to eradicate trachoma as well as other infectious diseases such as malaria, tuberculosis, and syphilis. The Trachoma Control Program was implemented first, and laws and regulations to fight trachoma were also enacted. Due to the success of this program, trachoma cases decreased in number over the years, and the work of the institutions diminished with time.

The region including Adıyaman and Malatya, was one of the areas with the greatest number of trachoma cases, which made the struggle most difficult. For this reason, the war against trachoma was started in 1925 by establishing trachoma hospitals in Adıyaman (20 beds) and Malatya (10 beds), as well as opening dispensaries in both cities. At the same time, specialist doctors, nurses, secretaries, health officers, and caregivers were appointed. Treatment included both surgical interventions and medication.

After the decision was made to combat trachoma, ophthalmologist Dr. Vefik Hüsni Bulat was sent to the region to conduct an inspection. Vefik Hüsni prepared a report on trachoma that he then presented at the National Turkish Congress of Medicine in Ankara in 1927. The report included information about the spread of the disease in Türkiye, its characteristics, and the ways through which it had entered the country.

The fight against trachoma was given a prominent place in the Public Health Law of 1930. The fight continued in the 1930s with the creation of institutions, including the trachoma institute, hospitals, dispensaries, and village treatment houses. Mobile teams consisting of

physicians and health officers who traveled in the region first on horseback and later on motorized vehicles carried out highly efficient work to eradicate the disease. The number of hospitals, dispensaries, and beds in affected regions gradually increased, with the number of hospitals and dispensaries growing to 120 by 1933.

Separate schools were established for children infected with trachoma. Between 1933 and 1934, 25 such schools were found across the country that educated students with trachoma. Efforts were also made to inform the public about the measures to be taken in order to avoid the disease. Free movie viewings were organized, informative posters and brochures were distributed, and books and magazines were published.

The trachoma war zone expanded over the years to include nine provinces. By 1950, 16 trachoma hospitals with a total of 225 beds had been placed into operation, as well as 40 trachoma dispensaries and 115 trachoma village treatment houses. During this time, the World Health Organization (WHO) occasionally sent experts to help prepare annual work programs, with UNICEF also contributing in the fight against trachoma by sending motor vehicles, drugs, and other materials. In Malatya, the combat against trachoma continued intensively through hospitals, dispensaries, and courses, until the end of the 1930s when positive results began being obtained.

In 1951, the fight against trachoma was run by three regional directorates situated in Adana, Diyarbakir, and Malatya. The provinces of Malatya (Adiyaman), Bingl, Erzincan, Erzurum, and Tunceli were affiliated with the Malatya regional directorate. As a result of these establishments, trachoma gradually ceased being a serious health problem, especially in the city center of Malatya with the development of urbanism and social life. In 1966, one dispensary was closed due to the decreased rate of trachoma in the city. The Malatya regional directorate for trachoma continued to function until the early 1980s, with the last hospital and dispensary closing in 1984.

“Doktorama başlamadan önce tanıma şansına eriştiğim ve tarih araştırma yöntemi konusunda kendisinden çok şey öğrendiğim Dr. Şeref ETKER’e”

Giriş ve Kısa Tarihçe

Tarih boyunca genellikle az gelişmiş ülkelerde büyük salgınlar yaratan ancak günümüzde artık kontrol altına alınmış bir hastalık olan trahom, özellikle gelişmekte olan ülkelere yarattığı salgınlar nedeniyle ciddi bir sağlık sorunu oluşturur. Yunanca pürüzlü, pürtüklü anlamına gelen trachus kökeninden türetilen trahom sözcüğü, konjonktivanın ve korneanın kronik bir bakteriyel enfeksiyonunu ifade eder. Trahom nedeni ile oluşacak körlüklerin oldukça basit ve ucuz ilaçlarla önlenbilmesine karşın tedavisiz bırakılan olgular göz kapaklarında ciddi şekil bozuklukları, konjonktivada skatrisler, ilerleyici görme yetersizliği ve körlükle sonuçlanır. Hijyenik koşulların kötülüğü, nüfus yoğunluğu, savaşlar, göçler ve yoksulluk trahomu yaygınlaştıran etkenler arasındadır. Hastalık, kişinin göz ve burun salgılarıyla doğrudan temas, karasinekler, hastanın salgılarıyla bulaşık eşyalar, kıyafetler, havlular gibi araçlar ya da anneden bebeğe doğum yoluyla bulaşabilir.¹ Trahomun, diğer ciddi hastalıkların yanında ayrı bir özelliği ise öldürücülüğünün olmaması ancak tedavi olmayan insanların gözlerini kör ya da tahrir ederek belki de daha rahatsız edici bir görüntü ortaya koymasındır.²

Çok eski dönemlerden beri bilinen trahomun dünyaya Mısır’dan yayıldığı sanılır. Hastalık, çok yaygın görüldüğü Kuzey Afrika ülkeleri ile Orta Doğu ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde bulunması, bu bölgelerin tarih boyunca siyasî ve askerî göçlere sahne olması ve ayrıca askerlerin Mısır, Yemen, Arabistan ve Suriye’de savaştıktan sonra ülkeye dönmeleri nedeniyle Anadolu’da da giderek yaygınlaşır. Farklı görüşler bulunmasına karşın hastalığın genel olarak Anadolu coğrafyasına I. Selim’in (salt. 1512-1520) Mısır Seferi ile ve yine Mısırlı askerlerden oluşan Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1769 – 1849) oğlu İbrahim Paşa (1789-1848) komutasındaki ordunun Anadolu seferi sırasında girdiği kabul edilir. Hastalığın Mısır’dan geldiği yönünde kuvvetli kanıtlar nedeni ile trahom bazı yörelerde *Mısır hastalığı* olarak adlandırılmakta, bazı kaynaklarda ise, hastalığı Suriye’den gelen askerlerin getirmesi nedeniyle *Suriye hastalığı* olarak söz edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı’na kadar ülkenin yalnız Güney ve Güney-Doğu illerinde endemik olarak bulunan trahom, savaşın

1 Nejat Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 36-37; Nejat Fehmi [Ayberk], *Muhtasar Oftalmoloji* (İstanbul: Milli Mecmua Matbaası, 1932), 70; Cahit Örgen, “Cumhuriyet Döneminde Trahom Sorunu,” *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1982) içinde, 89; Kadircan Keskinbora, “Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihesine Bakış,” *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri (6-9 Kasım 2007, İzmir)*, editörler Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009) içinde, 418.

2 Yücel Yanıkdağ, “Hijyenik Modernlik: Son Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası,” *Toplumsal Tarih* sayı 296 (2018): 70.

sebebi olduğu nüfus hareketliliği nedeniyle daha da artar ve İç Anadolu Bölgesi'ne kadar yayılır. Halk, hastalığı hijyenik yönden anlamadığından ve tıbbi bir müdahale olmadığından trahomluların sayıları gitgide artar. Hastalık trahomlu ve dikkatsiz anneler yüzünden 15-20 günlük çocuklarda bile görülmeye başlar. Öyle ki kaynaklar, Türkiye'de 1923 yılında üç milyon trahomlu hastanın bulunduğunu yazmaktadır. Bu yıllarda özellikle Güneydoğu Bölgesi'ndeki illerde nüfusun %70'i trahomdan muzdariptir ve trahom kaynaklı körlük oranı %3,5'dir. Bu dönemde trahomla savaş, hastalığı taşıyanları sağlıklılardan ayırmak ve olabildiğince diğer sağlık önlemlerini almak biçiminde yürütülür. 1915'te yürürlüğe giren *Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi*'nde haber verilmesi zorunlu hastalıklar arasında trahomun da sayılmasına karşın, ülkede trahomla savaş sistemli olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra, özellikle de 1925'ten itibaren başlar.³

Bu kapsamda, resmi olarak 29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, sağlık açısından birçok savaştan çıkmış, yorgun ve hastalıklarla zayıflamış bir ülke ve halk devralmıştır. Dönemin en büyük sağlık sorunu bulaşıcı ve salgın hastalıklardır. Atatürk'ün önderliğindeki Cumhuriyet hükümeti, öncelikle bu hastalıklarla mücadelenin asıl yolunun bunların bireysel bir sorun olmayıp bir halk sağlığı sorunu olduğu ve çözümün devletin temel görevlerinden biri olduğunu kabul ederek işe başlar. Yani devlet, halka sağlık hizmetlerini sunmak konusunda kendisini artık birinci dereceden sorumlu tutmaktadır. Bu ön kabulden sonra, o dönemde büyük halk sağlığı sorunu oluşturan sıtma, frengi, verem ve trahom gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı devlet eliyle sistemli bir mücadeleye girilir ve başarılı sonuçlar alınır. Böylece oluşturulan bir sağlık politikası kapsamında bulaşıcı hastalıklarla mücadele programını yürüten dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın koruyucu ve sağaltıcı sağlık hizmetlerini köylere kadar götürebilmek için verdiği uğraş çok önemlidir.⁴ Bu dönemde yürütülen trahom ile savaş programı da hem Sağlık Bakanlığı hem de Cumhuriyet tarihi ile yaşıt sayılabilecek en önemli mücadele programlarından biridir.

Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanların yarısından fazlasının trahomlu olduğu 1925'lerde soruna bir çözüm bulabilmek amacıyla Sağlık Bakanlığı tarafından

- 3 “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası* 29 Birinci Teşrin 1933, 65; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl* (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1973), 129-130; Ekrem Kadri Unat, “Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş için Kuruluşlar ve Çalışmalar,” *Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982) içinde, 16-17; Meliha Özpekan, “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına göre Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası I,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 125; Hamdi Doğan, “Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni’de Trahom (1925-1975),” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, 2 (2017): 462; Sevilay Özer, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* sayı 54 (Bahar 2014): 120; Yanıkdağ, “Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası,” 71.
- 4 Erdem Aydın, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi* (Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 2021), 245-247, 251; Erdem Aydın, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi* (Ankara: Naturel Yayınları, 2002), 35; Erdem Aydın, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Örgütlenmesi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 5 (1999): 145-146; Gülten Dinç, “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 18 (2012): 95.

Dünyaya örnek olmuş bir Trahom Kontrol Programı başlatılır. İlk olarak 981 numaralı *Trahomla Mücadele Kanunu* (1925) çıkarılır ve yapılacak mücadele kapsamında, hastane ve dispanserler ile gezici ekiplerin bulunduğu bir teşkilat kurulmasına karar verilir. Trahom Kontrol Programı'nın başarılı olması sayesinde trahomun görülme sıklığı yıllar içinde azalacak ve sorun azaldıkça da örgüt küçültülecektir.

Trahom savaş teşkilâtı, sabit ve gezici olarak yapılandırılan bir teşkilattır. Sabit teşkilât; trahom enstitüsü, trahom hastaneleri, trahom dispanserleri ve trahom/köy tedavi evlerinden oluşur. Seyyar teşkilât ise, önce at sırtında sonraları motorize araçlarla görevini icra eden gezici tabipler ve sağlık memurları tarafından yürütülür.⁵

Adıyaman ve Malatya'yı da içine alan bölge, ülkede trahom oranının en yüksek seyrettiği ve mücadelenin en çetin geçtiği yerlerdendir. Bu nedenle hastalığa karşı mücadeleye başlanan ilk yerler de Adıyaman ve Malatya olur. Öyle ki bu şehirler, trahomun en yoğun olduğu ve yol açtığı ağır komplikasyonların en sık görüldüğü yerler olmaları **körler diyarı / beldesi** olarak anılır. Tüm bu nedenlerle trahoma karşı savaşta önce Adıyaman ve Malatya'da 1925 yılında birer trahom hastanesi ve dispanseri kurulur.

Adıyaman (Hisn-ı Mansur) o zamanlar Malatya'nın bir kazasıdır. 1930 yılında yine o dönemde Malatya'ya bağlı bir kaza olan Besni ilçesinde de 10 yataklı bir trahom hastanesi ile dispanseri açılır. Aynı yıl Kilis ilçesiyle Gaziantep ilinde açılan trahom hastane ve dispanserleri ile mücadele ağı genişletilir ve Adana'da da 40 yataklı bir trahom hastanesi açılır. 1933'de eski teşkilata ek olarak Urfa merkezde 15, Maraş ve Siverek'te 10 yataklı birer dispanser ve hastane ile hizmeti en ucra yerlere kadar götürmek amacıyla Gaziantep, Besni, Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek'te oluşturulan önce at ve eşekler, 1936'dan itibaren ise arabalardan oluşan gezici/seyyar teşkilat da mücadeleye dâhil edilir. 1950'lerde sayıları 16'ya ulaşan hastaneler daha sonraları hastalık geriledikçe kapatılır.⁶

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde trahomla mücadele kararının ilk adımları 1924 yılında atılır. Dönemin Sıhhat Vekili Dr. Refik Saydam, 1924 yılında, önce çeşitli vilayet hastanelerinin göz servislerinden konu ile ilgili bilgi alır. Devlet ve sağlık görevlilerinin harekete geçmesi için öncelikle ülkedeki mevcut sağlık şartlarının doğru bir tablosunun oluşturulması şarttır. Bu nedenle eski bir ordu tabibi olan Ankara Numune Hastanesi Göz Doktoru Vefik Hüsnü (Bulat)'ı inceleme yapması için üç aylığına Güney ve Orta Anadolu'ya gönderir. Dr. Vefik Hüsnü bu bölgelerdeki okul, hapishane ve çarşı gibi yerlerde yaptığı

5 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 131-132; Mahmut Işık, "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi," *Sağlık Dergisi* 40, 1-2 (1966): 71-72.

6 "Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi," *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası*, 65; 80. *Yılda Tedavi Hizmetleri (1923 - 2003)* (Ankara: Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2004), 8; İnci Hot, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele," *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği - Hukuku - Tarihi* sayı 11 (2003): 24; Nejat Fehmi Ayberk, "Etüdler; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım," *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 10 (1961): 129.

tarama ve incelemelerini *Türkiye’de Trahom Coğrafyası* başlıklı raporunda toplar. Raporunu 1927 yılında Ankara’da toplanan ve ana konuları trahom ve verem olan II. Millî Türk Tıp Kongresi’nde sunar.⁷ Kongrenin ilk günü tamamen trahoma ayrılmıştır. Dr. Vefik Hüsnü raporunda trahomun tarihçesine de değinerek, hastalığın Türkiye’de yayıldığı yerleri, özelliklerini ve ülkeye hangi yollarla girdiğini ortaya koyar. Aynı kongrede Prof. Dr. Niyazi İsmet (Gözcü) de *Trahom Tedavisi ve Trahomla Mücadele* başlıklı bir rapor sunarak trahomun tedavi yöntemlerini anlatır.⁸ Kongre’ye sunulan raporlarda, trahomun özellikle Güneydoğu Anadolu’da önemli derecede tahribata neden olduğu belirtilerek, kaza ve nahiyelerde takınılan lakayt tavır ile ihmallerin tablonun bu derece vahim bir hal almasındaki rolü üzerinde durulur. Kongre kürsüsünde konuşanlar, bölge halkının hemen hemen yarısının bu hastalığa yakalandığını belirtir, hatta bazı şehir ve kasabalarda kör değneğiyle gezenlerin değneksiz olarak gezenlerden daha fazla olduğunu dile getirirler. Bunun üzerine, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, çeşitli hastanelerden gelen bilgilerin yanı sıra Dr. Vefik Hüsnü ile Dr. Niyazi İsmet’in raporlarına da dayanarak trahomun yoğun olarak görüldüğü Malatya ve Adıyaman’dan başlatılacak bir trahom mücadelesine girişir.⁹

Trahom ve trahomlularla ilgili bir dizi nizamname bulunmasına karşın, devlet 1930’da hijyeni daha sıkı bir kanunla düzenlemeye karar verir, sosyal yaşam ve sağlıkla ilgili çeşitli konuları içeren bu kanun devletin ve devlet görevlilerinin yetkilerini genişletir.¹⁰ Böylece 1930 yılında çıkarılan *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*’nda trahom savaşına ayrı bir önem verilir. Kanunda, trahomun bildirim zorunlu hastalıklar listesinde yer aldığı, halkın büyük kısmının trahoma yakalandığı belirlenen mahallerde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından mücadele heyetlerinin oluşturulacağı, hastalığın tedavisi için gereken tüm işlemlerin parasız olarak yapılacağı, trahom mücadele mahallerinde oluşturulacak heyetlerin ahalinin muayene edilmesinden tedavisine kadar geçen süreç içerisinde geniş yetkilerle donatılacağı, gerek trahom mıntıklarında gerekse memleketin diğer yerlerinde trahomun yayılma devresinde bulunan hastaların bu devre devam ettiği müddetçe mektep, fabrika ve imalathane gibi işyerlerine devam etmelerinin yasak olduğu, trahom mücadele mıntıklarındaki çocukların öğrenimi için Sıhhat ve Maarif Vekâletlerinin ortaklaşa tedbirler alacağı, askeri makamların da askeri kıtaat ve teşkilatta trahom mücadelesi yapacakları ve alınan önlemleri sağlık

7 Hot, “Ülkemizde Trahom ile Mücadele,” 23; Ayberk, “Etüdler,” 129; Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak; Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 180.

8 Ayten Ankan, *Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri* (İstanbul: Türkiye Tıp Akademisi, 2010), 36-37.

9 Gürkan Sert, “İkinci Millî Tıp Kongresi’nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat’ın Sunduğu ‘Türkiye Trahom Coğrafyası’ İsmi Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, c.3* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2005) içinde, 1518-1520; Sadet Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938),” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi – CTAD*, 12, 23 (Bahar 2016): 173-174.

10 Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak; Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, 185.

memurlarına bildirecekleri maddeler halinde belirtilir. Böylece ilk defa olarak trahom ile mücadele, genel devlet işleri arasına girerek yasal bir hal alır.¹¹ Daha sonraki yıllarda çıkarılacak olan ek kanun ve çalışmalarla da giderek trahomun kökünün kurutulacağı bir yola girilir.

Mücadele kapsamına alınan Anadolu'nun güney ve güneydoğu yörelerinde trahomla savaş, sabit ve seyyar (gezici) ekiplerle iki koldan sürdürülür. Mücadele, il ve ilçelerde hastane ve dispanserler açmak suretiyle sabit, köylerde ise önceleri atlı sağlık memurları, sonraları otomobil ile köy tedavi evleri ve seyyar/gezgin ekipler yoluyla yürütülür. Bu bölgelerdeki hastane, dispanser ve yatak sayıları artırılarak, 1933'de hastane sayısı dokuza, yatak sayısı 120'ye, dispanser sayısı da dokuza çıkarılır. Nüfusun ve trahomlu hasta oranının yüksek olduğu yerlerde açılan hastanelerde göz ameliyatları yapılır, trahomlu hastalar tedavi edilir, dispanserler bazı yerlerde poliklinik, bazı yerlerde de her türlü muayene ve tedavinin yapabileceği birer klinik olarak çalışır, köy tedavi evleri de mütevazı birer sağlık birimi işlevi görür. Gezici teşkilâtta köylerin dolaşılması, bulunan hastaların tedavisi ve hastalığın yayılmaması için önlemler alınması temel ilkedir.¹²

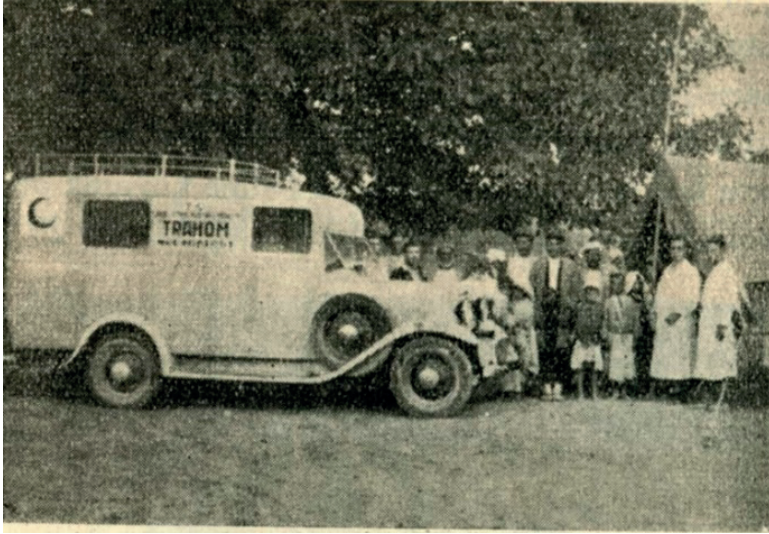

Resim 1. Bir trahom dispanserinde hastaların ilaç ile tedavisi.

Nuri Ayberk, *Trahom ile Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 61.

-
- 11 “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu,” Kanun Numarası: 1593, Kabul Tarihi: 24 Nisan 1930,” *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489; “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” 17.
- 12 Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, 61-64; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 131-132; Ekrem Kadri Unat, “Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş,” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 12 (1981, Özel Ek Sayı): 392.

Giderek seyyar mücadelede yer alan at ve merkep sırtında dolaşan memurlar yerine, birbirine yakın 8-10 köyün bir ünite kabul edilmesiyle ortalarında bulunan büyükçe bir köyde sabit köy tedavi evlerinin kurulması sağlanır. Bu evlerde kalan sağlık memurları, buldukları köy ve buralara yakın köylerde halkın tedavisini yaparak, şişe ile ilaç dağıtırlar. Haftada iki defa seyyar bir hekimin bu köy evlerini kontrol etmesi sağlanır. Aynı zamanda yeni bir düzenlemeye gidilerek, trahomlu öğrencisi fazla olan şehirlerde hasta çocukların sağlamlarla bir arada okutulması sakıncalı olduğundan bunların öğrenimlerini ayrı okullarda ve doktor gözetiminde sürdürmelerinin sağlanmasına çalışılır. Bu amaçla trahomlular için ayrı okullar kurulur, buralara her gün giden sağlık memurları çocuklara düzenli olarak ilaç verirler. 1933-1934 yıllarında ülke genelinde trahomlu öğrencilerin okutulduğu; Adana’da yedi, Gaziantep’te altı, Kilis’te dört, Urfa’da üç ve Besni, Adıyaman, Malatya, Maraş ve Siverek’te birer olmak üzere toplam 25 adet okul bulunur.¹³

Resim 2. Seyyar/gezici trahom ekibi

Nuri Ayberk, *Trahom ile Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 63.

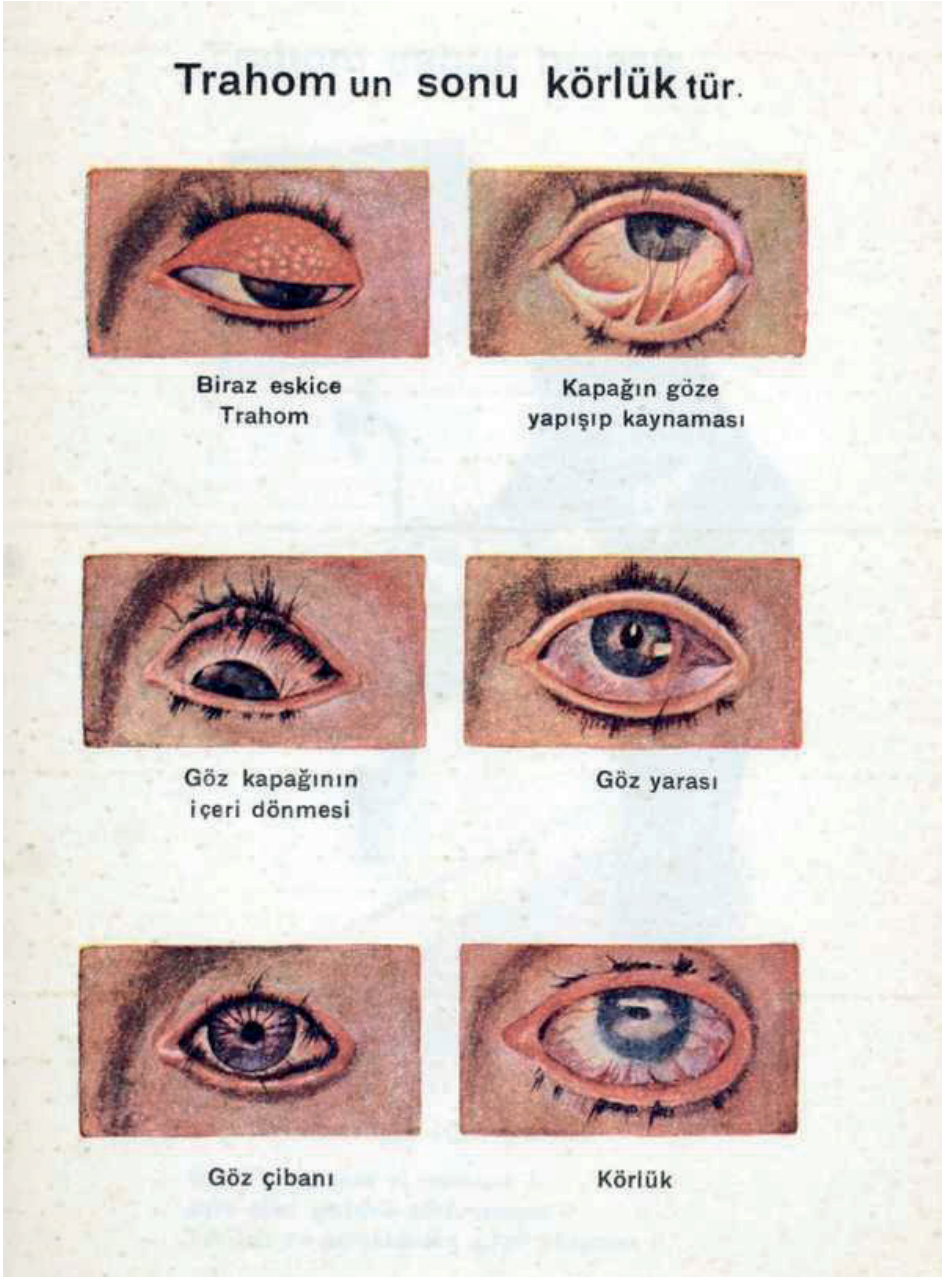
13 İzzet Bilger, “Adana Okullarında Trahom Savaşı,” *Sağlık Dergisi* 24, 9 (1950): 529.; Nejat Fehmi Ayberk, “Etüdüler II; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım,” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 11 (1961): 144.

Resim 3. Bir köydeki seyyar hastanede trahomlu hastanın ilaç ile tedavisi.
Nuri Ayberk, Trahom ile Mücadele Kılavuzu (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 64.

1930’lu yıllarda, çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin yanı sıra halkı trahom konusunda eğitmek ve bu konuda alınması gereken önlemleri duyurmak amacıyla da büyük çaba harcanır. 1931 yılında Dresden’deki Alman Hıfzıssıhha Müzesi aracılığıyla bastırılan trahomla ilgili levhalar, herkesin görebileceği yerlere asılır, bulaşıcı hastalıklar ve sağlıklı yaşamla ilgili filmler yurt dışından getirilerek sıhhat müdürlükleri aracılığıyla halka ücretsiz gösterilir, halkı bilgilendirmek amacıyla hazırlanan birçok afiş ve broşür trahom savaş bölgelerine gönderilir. Halkı aydınlatıcı ve uyarıcı bu çalışmaların yanı sıra kitap ve dergiler yayımlanır. Radyo yayınları, konferanslar, sağlık personeline kurslar ve karasinek mücadelesi de diğer trahomla mücadele yöntemleridir. Bütün bunlar savaştan henüz çıkmış genç Cumhuriyet’in zorlu şartlarında, o yokluk ve yoksulluk döneminde yapılır.¹⁴

14 “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” 68; *Cumhuriyet’in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri (Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yayınlanan 15. Yıl kitabının “Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti” bölümü)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., 1998), 358-359; Ayberk, “Etüdler II,” 145-146.

Resim 4. Trahom bilgilendirme broşürü. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi'nin izni ile.

Trahoma karşı başlatılan mücadelenin daha sistemli bir şekilde sürdürülebilmesi ve aynı zamanda Vekâlet ile mücadele teşkilatının bağlantısının sağlanması amacıyla 1930 yılında merkezi Gaziantep'te olan bir Trahom Mücadele Reisliği kurulur. 1934 yılında Teşkilatın başına Dr. Nuri Fehmi Ayberk getirilir. Ayberk, göreve başlar başlamaz trahom savaş bölgesinde sağlıklı verilere ulaşabilmek için genel bir tarama yapılmasını ister. Altı ay süren tarama çalışması; bir hekim, iki sağlık memuru ve bir kâtipten oluşan ekiplerle yapılır. Böylece trahom mücadele mıntıkasında bulunan nüfusun %75'i genel bir muayeneden geçirilir. Halkın % 25'i çeşitli nedenlerle muayene edilememiş olsa bile taramada muayene edilen 204.472 kişiden, 133.547'sinin trahomlu olduğu yani trahom mücadele bölgesinde trahom oranının ortalama % 65.3 olduğu tespit edilir. Dr. Nuri Fehmi Ayberk'in çalışma yöntemi, bir yandan hastaları tedavi ederken öte yandan halkı aydınlatma ve korumaya yöneliktir. Bu amaçla halkı aydınlatma ve trahom teşkilâtında görev alacak hekim ve sağlık personelinin yetiştirilebilmesi için de kitap ve broşürler hazırlanmasına önem verilir.¹⁵

Trahom savaş bölgesi yıllar içerisinde Adana'dan Siirt'e kadar dokuz ili içine alacak şekilde genişletilir. 1950 yılına gelindiğinde teşkilatta; 225 yataklı 16 trahom hastanesi, 40 trahom dispanseri ve 115 trahom köy tedavi evi bulunur. Bu kuruluşlara hekimlerin yanı sıra, hastaları köylerinde ve evlerinde ziyaret ederek onlara ilaç veren personel de bağlanır. Bu süreçte Dünya Sağlık Örgütü zaman zaman uzmanlar göndererek ve yıllık çalışma programlarının hazırlanmasına yardımcı olur. UNICEF de motorlu araç, ilaç ve malzeme yardımı ile trahom savaşına katkıda bulunur.¹⁶

Malatya'da Trahom

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde tüm Güneydoğu'da olduğu gibi Malatya'da da trahom halkın en çok muzdarip olduğu hastalıklardandır. Ancak 1924 yılında henüz etkin bir mücadele başlamamıştır, Malatya Memleket Hastanesi'nde göz hekimi yoktur.¹⁷ Dönemin Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey Malatya Gazetesi'ndeki röportajında hastanenin kadrosu ile ilgili olarak; *"Bu seneki kadroya emrâz-ı dahiliye mütehassısı ve bakteriyolog bir tabib ilâve ediyoruz. Meclis-i Umumi'nin kabul edeceğini bilsem bir göz mütehassısı da ilave ederdim. Mamefih henüz fırsat fevt olmamıştır. Bunu da kabul ederlerse memlekette operatör, bakteriyolog ve göz mütehassısı bulunacaktır."* der.¹⁸ Aynı gazetenin 25 Aralık 1924 sayısında ise Vilayet Sıhhiye Müdüriyeti emrinde istihdam edilmek üzere trahom mücadelesine sıhhiye memuru Lütfü Efendi'nin tayin edildiği haberi yer alır.¹⁹ Dönemin

15 Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele," 127-128; Ziya Oykut, "Nuri Fehmi Ayberk ve Trahom," *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 8 (1961): 94-95.

16 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 134, 336; Işık, "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi," 72-73.

17 "Sıhhat-i umumiyenin muhafaza ve memleket hastahanesinin tekemmülü hakkında Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey'le muhabirimizin mülâkâtı," *Malatya Gazetesi* 12 Kanun-ı Sani 1340 [12 Ocak 1924], 1.

18 "Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey'le mülâkât," 1.

19 "Trahom Mücadele Memuru," *Malatya Gazetesi*, 25 Kanun-ı Evvel 1340 [25 Aralık 1924], 3.

gazetelerinde Hısn-ı Mansur'daki (Adıyaman) göz hastalığından “*umumi ve sari bir şekilde olup ahalisi fevkalade bir hal-i ızdıraptadır*” satırlarıyla yakınılır ve “*bir talip zuhurunda göz mütehassıslığına tayin ve i'zâm edileceği*” bildirilir.²⁰ Bölgede trahom mücadelesine bu koşullarda başlanır ve 1925 yılında Adıyaman'da 20 yataklı bir hastane ve bir dispanser ile Malatya'da da 10 yataklı bir hastane ve bir dispanser açılır. Bu sırada göz hekimi sorunu da aşılmaya çalışılmakta zaman zaman bazı görevden alma ve atamalar yapılmaktadır. *Malatya Gazetesi*'nde Vilayet Trahom Mücadele Tababeti vekâletini yürütmekte olan Belediye Tabibi Cafer ve Sıhhiye Memuru Lütfi Beylerin 1 Nisan 1341 (1925) tarihinden itibaren görevlerine son verildiği ve körlük sorunuyla uğraşan bu önemli kadronun lağvedildiğine dair haberler yayımlanırken²¹ 16 Temmuz 1925 tarihli *Malatya Gazetesi*'nde yer alan “*Malatya ve Hısn-ı Mansur göz dispanserleri tabipliklerine tayin edilen mütehassıs İhsan (Ahmed) ve Ömer Kaşif Beyler mahall-i memuriyetlerine muvasalat etmişlerdir*” haberinden yeni hekim atamalarının yapıldığı, Hısn-ı Mansur'da Kaşif Ömer Bey'in, Malatya'da ise İhsan Ahmet Bey'in göreve başladığı anlaşılır.²²

Bölge, trahom savaşının ilk başladığı, ülkede trahom oranının en yüksek seyrettiği ve mücadelenin en çetin geçtiği yerlerdendir. Bu nedenle hastalığa karşı savaş 1925 yılından itibaren öncelikle Adıyaman ve Malatya'da birer trahom hastanesi ve dispanserinin açılmasıyla başlatılır. Malatya'daki ilk mücadele merkezleri ile ilgili ayrıntılı bilgi de yine dönemin yerel gazetesinde şöyle yer alır:

Daha milli mücadele senelerinde türlü türlü düşmanla uğraşırken hükümetimiz, halkımızın bu ıstırabına bigâne kalmamıştır ve şayan-ı kayd ve şükrandır ki memleketimizde ilk trahom mücadele müesseseleri vilayetimiz dahilinde açılmıştır. Bununla trahomon vilayetimizde pek fazla olduğunu veya yalnız vilayetimize münhasır bulunduğunu kasetmiş olmuyoruz. Diyarbakir, Urfa, Gaziyıntab, Maraş ve bütün havali aynı derecede trahomla musâbdır denilebilir. İlk trahom mücadele müesseselerinin vilayetimiz dahilinde tesisini evvel emirde sıhhiye vekil-i muhteremi Dr. Refik Beyefendiye ve bidayeten vilayetimize gönderdikleri muhterem göz doktorlarının kıymetli teşebbüslerine medyunuz. Hısn-ı Mansur'da bir trahom hastahanesi ve Malatya'da bir trahom dispanseri açılmak süratıyla başlayan mücadeleye devam olunmaktadır. Hısn-ı Mansur kasaba itibarıyla en fazla trahomlu bir yer olmakla beraber hastalık kazanın şimali dağlık kısmında o derece münteşir bir halde değildir. Vilayetimiz dahilinde trahomon nisbeten en mütekâsif bulunduğu yer, bizce maatteessüf Malatya şehri ve civarıdır. Elimizde bu kanaatimizi teyid edecek bir istatistik olmamakla beraber Malatya'ya girerken şehrin Elaziz ve Sivas yolları medhalindeki Kazmalıbaba mescidinin içinde açılan trahom dispanserinin defterleriyle bu hükmümüzü az çok tevsik edebiliriz. Dr. İhsan Bey'in idaresinde bulunan 10 yataklı bu küçük ve temiz dispansere,

20 “Hısn-ı Mansur Göz Mütehassıslığı,” *Malatya Gazetesi*, 23 Temmuz 1340 / 23 Temmuz 1924, 2.

21 “Trahom mücadelesinin lağvı,” *Malatya Gazetesi*, 9 Nisan 1341 [9 Nisan 1925], 1.

22 “Muvasalat,” *Malatya Gazetesi*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925], 2; “Kaza'da Trahom Mücadelesi,” *Malatya Gazetesi*, 6 Ağustos 1341 [6 Ağustos 1925], 1.

mebde-i küşadı olan 1 Teşrin-i Evvel 1341 tarihinden 30 Nisan 1927 tarihine kadar 17 ay zarfında 6083 müracaat vuku bulmuş ve 3149 trahomlu ayakta tedavi ve ameliyat görek ayrıca da 151 ihtilât ameliyatı yapılmıştır. Şimdiye kadar dispansere yatırılan 126 hastadan 72 hastaya büyük ameliyat icra edilmiştir. Muhtelif ve muhtelit göz hastalıklarından da 196 ameliyat yapılmıştır.²³

Malatya Mebusu Dr. Hilmi Bey de *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*'nın 15 Mayıs 1927 tarihli sayısında yayımlanan makalesinde Malatya Vilayeti'ndeki trahom mücadelesi ile ilgili olarak

“ilk trahom mücadele kurumunun vilayetlerinde açıldığını, bununla trahomun Malatya'da çok fazla olup sadece orayla sınırlı olduğunu kastemediklerini, Diyarbakır (Diyarbakır), Urfa, Gaziantep (Gaziantep), Maraş ve bütün bu yörenin trahomdan aynı derecede etkilendiğini, Hısnımansur'un (Adıyaman) kasaba olarak en fazla trahomlu bulunan yer olmasıyla birlikte Vilayet dahilinde Adıyaman da o dönemde Malatya vilayetinin bir kazasıdır) trahomun en yoğun bulunduğu yerin Malatya şehri ve civarı olduğunu, elinde bunu teyit edecek bir istatistik olmamasına karşın şehrin Elaziz (Elazığ) ve Sivas yolları girişindeki Kazmalıbaba mescidinin içinde açılan trahom dispanserinin defterleriyle bu görüşünün az çok doğrulanabileceğini, Dr. İhsan Bey'in yönetimindeki 10 yataklı dispansere açıldığı 1 Ekim 1925 ile 10 Nisan 1927 arasında 6.083 başvuru olduğunu, bu hastalara ayakta tedavi ile büyük ve küçük ameliyatların yapıldığını ancak trahom afetinin gerçek sayısına yaklaşmak için bu rakamları üç ile çarpmak gerektiğini, çünkü Malatya Trahom Mücadele Dispanseri'ne halkın henüz gereken rağbeti göstermediğini, bunun nedenlerinin dispanserde sadece bir hekim bulunması, yatak sayısının azlığı ve dispanserdeki tedavi ve ameliyatların ücretsiz olduğunun halk tarafından bilinmemesi yani halkın tedaviyi paralı sanması olduğunu” belirtir.²⁴

7 Temmuz 1927 tarihli *Malatya Gazetesi*'nde ise Ankara Numune Hastanesi Göz Tabibi Vefik Hüsni Bey'in trahomun şehirdeki oranı hakkında bilgi edinmek üzere tekrar Malatya'ya geldiği haberi görülür.²⁵

1930'da Malatya'nın Besni ilçesinde de bir trahom hastanesi ve dispanserinin açılmasıyla savaş genişletilir. Her hastanede ikişer uzman doktor, bir hemşire, bir kâtip, 2-3 sıhhat memuru ile yeterli miktarda hastabakıcı ve hademe görev yapar. 1934-1935 yıllarında yapılan taramalarda trahom endeksi Malatya'nın kazaları olan Adıyaman ve Besni'de %80, Malatya'da %53 olarak bulunur. Ancak Besni, Adıyaman ve Malatya'da mücadele en önce başlamasına karşın hastalığın gelişmiş formlarının oranı bir süre yüksek seyredir. Dr. Ayberk'e göre bunun sebebini “mücadelenin başarısızlığında değil, bu yerlerdeki trahomun çok vahim şekiller arzemesinde ve halkın başka yerlere nazaran daha fena şerait-i sıhhiye ve

23 “Trahom,” *Malatya Gazetesi*, 14 Nisan 1927, 1.

24 [Hilmi], “Trahom,” *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası* 69 (1927): 3425-3426.

25 “Trahom Teftişatı,” *Malatya Gazetesi*, 7 Temmuz 1927, 1.

ictimaiye içinde yaşamasında aramak icabeder."²⁶ 1938'e kadar binlerce kişi hastanelerdeki cerrahi müdahaleler ve ilaç ile tedavi edilir, böylece hasta oranı giderek düşürülmeye başlanır. Trahom bölgelerinde, okul çağındaki ve daha küçük yaşlardaki çocukları korumak ve bunlar arasında trahomun yayılmasını engellemek amacıyla, trahomlu öğrenciler için okullar ve sınıflar ayrılarak görevli memurlar bu öğrencilerin düzenli tedavilerini sağlar. Trahomlu öğrencilere tahsis edilen okullardan biri de Malatya'dadır. Nasuhi Caddesi'nde 1907'de İnas (Kız) Mektebi olarak açılan; sonraları karma eğitim verilen Derme İlkokulu, 1930'lu yılların sonunda sadece trahomlu çocukların eğitim ve tedavi gördüğü bir okula dönüşür. Malatya Valiliği tarafından önce Derme İlkokulu'ndaki tüm sağlıklı öğrenciler Fırat İlkokulu'na nakledilir, daha sonra ildeki tüm trahomlu öğrenciler Derme İlkokulu'nda toplanır. Bundan sonra, trahomlu öğrencilerin eğitim-öğretim ve tedavilerine burada devam edilir. Okulun adı da halk arasında bu uygulamadan dolayı Trahom Mektebi'ne döner.²⁷

Resim 5. 1930'lu yılların sonunda trahomlu öğrencilere ayrılan ve bu nedenle halk arasında Trahom Mektebi olarak bilinen Derme İlkokulu. Gazeteci Celal Yalvaç Arşivi'nden, Celal Yalvaç'ın izni ile.

Adıyaman, Besni ve Kâhta o dönemde Malatya'ya bağlı kaza merkezleridir. 1954 yılında Adıyaman'ın il olmasıyla Kâhta ve Besni de Adıyaman'a bağlanır ve Malatya'dan ayrılırlar.

- 26 Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni'de Trahom," 477, 481; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 132; Nejat Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi* (İstanbul: Kader Basımevi, 1936.), 5, 15; Hot, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele," 25-26; Kemal Çelik, "Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet Programlarında Sağlık," *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2009) içinde, 301; Nejat Fahmi Ayberk, "Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış," *Altıncı Ulusal Türk Tıp Kurultayı* (Ankara, 7-9 Birinci Teşrin, 1935) (İstanbul: Kader Basımevi, 1936) içinde, 212, 220.
- 27 Ayberk, "Türkiye'de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış," 224-225; Göknur Gögebakan, *Fotoğraflarla Geçmişte Malatya* (Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları No: 11, 2004), 79.

1930'lu yıllarda Adıyaman ve Malatya'daki trahom çalışmalarının öncülüğünü göz doktoru Kâşif Ömer Bey yapar. Dr. Kâşif Ömer, 1926'da Adıyaman Trahom Hastanesi'nde başhekim iken istifa ederek Malatya merkezdeki Trahom Hastanesi'ne atanır ve arkadaşı göz hastalıkları uzmanı Dr. İhsan Ahmet Bey ile birlikte trahomla mücadele hizmetlerini buradan yürütür.²⁸ Kâşif Ömer ve İhsan Beylerin Hısn-ı Mansur ve Malatya göz dispanserine atanmaları dönemin gazetelerine de yansır:

Malatya Dispanseri: Yatak 10 (Tabib: Maaş: 200 lira, Aded: 1, Sıhhiye memuru: Maaş: 50 lira, Aded: 2, Hademe: Maaş: 25 lira, Aded: 2, Aşçı: Maaş: 25 lira, Aded: 1). Malatya ve Hısn-ı Mansur göz dispanserleri tabibliklerine tayin edilen mütehassıs İhsan ve Ömer Kaşif Beyler mahall-i memuriyetlerine muvasalat eylemişlerdir. Geçen sene umum vilâyete şamil olmak üzere bir tabiple bir sıhhiye memurundan mürekkep basit bir teşkilât vücuda getirilmiş ve bundan memleketimiz behemehal müstefid olmakta iken her nedense o da bu sene ibtidasında lağvedilmişti. Fakat bunun herhalde gayr-i müsbet olduğu anlaşılmiş olacaktır ki Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti teşkilâtı tevsiaten ihya ve kadrosunda görüleceği üzere mücadeleyi daha müttekâmil bir hale ifrağ eylemiştir.²⁹

Dr. Kâşif Ömer Bey Malatya'da görev yaptığı süre içinde *Malatya Gazetesi*'ne trahomun Malatya ve Adıyaman'daki durumu ile ilgili birçok makale yazar, şarlatanlar ve otçuların trahom mücadelesinde yarattığı risklere dikkat çeker, böylece halkı bilgilendirip bilinçlendirme yönünde çaba harcar. Kâşif Ömer Bey, Malatya'da göz hekimliği yaptığı sırada şehrin sosyal yaşamında da etkin rol alır. Malatya ve Havalisi Türk Ocakları Mümessili olarak çalışır, bugün Atatürk Evi olarak kullanılmakta olan Türk Ocağı binasının yapılmasına emek sarf eder, gazetelerde yazılar yazar ve sosyal toplantılar düzenler.

1933 yılında, 10 yataklı ve seyyar teşkilatı olan Malatya Hastane ve Dispanserinin kadrosu; birer tabip, seyyar tabip ve hemşire, dört seyyar ve iki sabit sıhhat memuru ve lüzumu kadar müstahdemden oluşur. O dönemde Kâşif Ömer Bey Malatya Trahom Mücadele Reisi iken, Dr. İsmail Hakkı Bey Malatya Trahom Hastane ve Dispanseri'nde görevlidir.³⁰

28 "İstifa," *Malatya Gazetesi*, 127, 25 Mart 1926, 2.

29 "Göz hastalıkları için teşkilât," *Malatya Gazetesi*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925], 3.

30 Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet," 186, 188.

Resim 6. Dr. Kâşif Bey. Araştırmacı-Yazar Adnan Işık arşivinden, Adnan Işık'ın izni ile.

Resim 7. Malatya Trahom Mücadele Dispanseri. *Son Posta*, 22 Ekim 1934.

Malatya’da trahom mücadelesi hastane, dispanser ve açılan kurslar aracılığı ile yoğun biçimde sürdürülür ve 1930’ların sonuna doğru artık iyi sonuçlar alınmaya başlanır. Dr. İsmail Hakkı Bey ve seyyar teşkilât doktoru Mecdi Bey de bu ortamda mücadeleyi yorulmaksızın sürdürürler.³¹

Trahom Savaş Teşkilatı, 1951’de Adana, Diyarbakır ve Malatya’da örgütlenen üç Trahom Savaş Bölge Başkanlığı aracılığı ile yönetilir. Malatya Bölge Başkanlığı bünyesinde Malatya (Adıyaman), Bingöl, Erzincan, Erzurum ve Tunceli illeri bulunur.³²

Trahomun tamamen çözülmesi için, bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal farkın azaltılması, taşra bölgelerine gelişmiş belediyeçilik anlayışının götürülmesi ve temizlik için gerekli olan su ve sabun gibi temizlik malzemelerinin halka ulaştırılması gerekir.³³ Bu yönde yapılan sağaltım çalışmaları sonucunda trahom epidemiyolojisi yönünden önde gelen illerden birisi olan Malatya’da şehircilik ve halkın sosyal yaşamındaki gelişmeyle birlikte trahom da özellikle il merkezinde giderek ciddi bir sağlık sorunu olmaktan çıkar. 1962 yılında şehrin en yoksul semtlerinde yapılan taramada trahom oranının %5’in altına indiği belirlenir. Bununla beraber 1965’lerde ilçe ve köylerde halen ciddi trahom odaklarına rastlanır. Malatya’nın Arapkir, Akçadağ, Hekimhan gibi ilçelerindeki trahom mücadelesi bu ilçe merkezlerindeki dispanserler aracılığıyla yürütülür, trahom salgınının olduğu köylere ise gezici mücadele ekipleri gönderilir. 1966’da şehirdeki trahom oranının son derece azalması nedeniyle dispanserlerden biri kapatılır, diğerleri ise oftalmi salgınları ve konjonktivitleri tedavi için görevlerine devam eder.³⁴

1966 yılına kadar, Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı Trahom Şubesi’nce yürütülen trahom mücadelesi, bu tarihte bağımsız bir müdürlük haline getirilen birime aktarılır, sonradan çıkarılan kanunla da Trahom Savaş Müdürlüğü olarak örgütlenir.³⁵ En son Trahom Savaş Memuru Kursu 1973’de üç ay için açılır. 1977’de sadece üç trahom hastanesi işler durumdadır. Bunlar, Diyarbakır (15 yataklı, yatak işgal oranı % 41), Gaziantep (50 yataklı, yatak işgal oranı % 49) ve Kilis (30 yataklı, yatak işgal oranı % 65) Trahom Hastaneleridir.³⁶

Bugün izi bile kalmayan Malatya’daki dispanserlerin yerleri ile ilgili tanıklıklarına başvurduğumuz Gazeteci Celal Yalvaç, Gazeteci Raşit Kısacık, Araştırmacı Adnan Işık ve

31 “Malatya’da Trahom Mücadelesi: Mücadele Dispanserinin Şimdiye Kadar Aldığı Neticeler Çok İyidir,” *Akşam Gazetesi*, 10 Mayıs 1935, 6; “Trahom Mücadelesi,” *Akşam Gazetesi*, 31 Ocak 1938, 4; “Trahomla Mücadele İçin Açılan Kurslar,” *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Kasım 1934, 4; “Malatya’da Trahom Mücadelesi,” *Son Posta*, 22 Ekim 1934, 4.

32 Hot, “Ülkemizde Trahom ile Mücadele,” 25.

33 Gizem Daşpunar, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950),” (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020), 133-134.

34 Işık, “Türkiye’de Trahom ve Trahom Mücadelesi,” 69, 72-73.

35 Doğan, “Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni’de Trahom (1925-1975),” 484.

36 *Yataklı Tedavi Kurumları 1977 Yılı Bülteni* (Ankara: SSBY Tedavi Kurumları Gn. Md. Yay., 1978), 11, 49, 55.

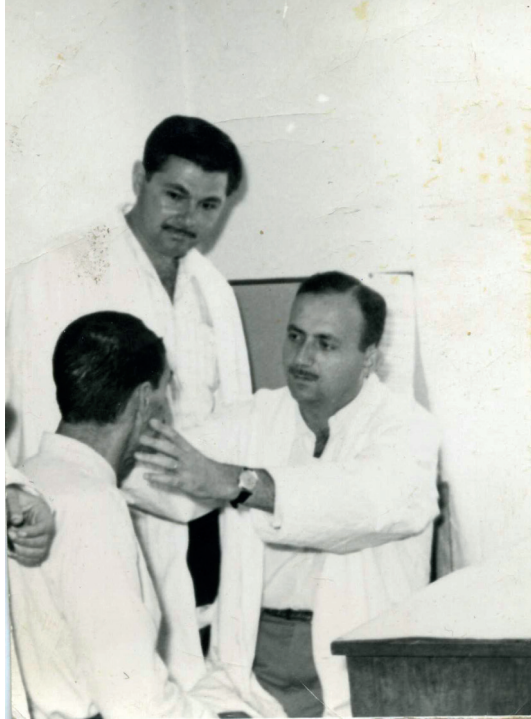
Prof. Dr. Gönül Şimşek ile yaptığımız görüŐmelerde aldığımız bilgilere göre; Sivas Caddesi zerindeki trahom dispanseri işlevini uzun yıllar sürdürmüŐ ve her türlü göz hastalıklarının tedavisi yapılmaya devam edilmiştir. 1980’li yıllara kadar işlevini sürdüren Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü ise Fuzuli Caddesi’nde hizmet vermiŐtir. Tüm bu dönemlerde trahomla mücadele merkezin dıŐında Malatya’nın; Arapkir, Akçadağ, Hekimhan gibi ilçe merkezlerindeki hastane ve dispanserler aracılığıyla da etkin olarak yrtlmŐ, trahom salgınının olduğu köylere, gezici mücadele ekipleri gönderilmiŐtir.

Resim 8. 1970’li yıllarda Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü önünde bir grup personel. Prof. Dr. Gönül Şimşek’in izni ile.

Resim 9. Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü Ayniyat Saymanı Kemal Dinç kayıt tutarken. Prof. Dr. Gönül Şimşek'in izni ile.

Resim 10. Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü'nde trahom muayenesi. Ayakta duran Ayniyat saymanı Kemal Dinç. Prof. Dr. Gönül Şimşek'in izni ile.

Şehir halkının trahomla bu denli iç içe yaşadığı dönemlerde hastalık tabii ki halkın belleğinde de silinmez izler bırakır. Malatyalı gazeteci Raşit Kısacık çocukluk anıları arasında 1960'lı yıllarda işlevini sürdüren Sıtmapınarı'ndaki Trahom Dispanseri'nden şöyle söz eder:

Cezaevinin (günümüzde Malatya Öğretmenevi) Dörtüol bölümüne doğru yanı başında ise hemen yolun karşısından taşınan o dönemlerin en gerekli sağlık tesislerinden Trahom Savaş Dispanseri vardı... Dispanserde kutu kutu ilaç verilmez, tüm hastalar sabah erken saatlerde dispanserin önünde kuyruk oluşturlardı. Mesai başlar başlamaz görevliler ellerinde kırmızı olduğunu hatırladığım ilaçları hastaların her iki gözüne birer damla damlatır, birer küçük pamuk vererek yolcu ederlerdi. Hastaların çokluğundan dolayı sabah erken saatlerde tam karşısındaki Suyolu denilen sonradan ismi Barutçu Sokağı olan sokakta özellikle genç kızlar evlerinin önünde oturarak (Sıtmapınarındaki) Trahom Savaş Dispanseri'ne giden gözleri kan çanağına dönmüş kişiler için "Küfte (köfte) suyu süzüldü / körler yola dizildi" diye tempo tutarlar o trahomluların da bunun karşısında sesleri çıkmazdı.³⁷

Malatya'nın yerel hafızası olarak bilinen Gazeteci Celal Yalvaç da trahomla ilgili olarak aşağıdaki bilgileri verir:

Evlerimizde ve şahıs düzeyinde temizlik ve hijyenin özellikle sabunun toplum hayatına girmesiyle birlikte 1980'lerde Malatya da trahom tamamen yok olmuştur. 2000'li yılların başında da -trahom dispanseri- kaldırıldı ve Sağlık Müdürlüğü bulaşıcı hastalıklar şube bünyesinde bir birim oldu. En son trahom dispanseri başkanı Dr. Mediha Taştepe'dir. O' da bu yıl (28 Aralık 2015) vefat etti.

Celal Yalvaç, çocukluk yıllarındaki trahoma dair tanıklığını aşağıdaki cümlelerle aktarır:³⁸

Benim hatırladığım yıllarda Mayıs ayı geldiğinde sair göz hastalıkları da ortaya çıkar, bu durum Eylül-Ekim aylarına kadar devam ederdi. Durumu iyi olan aileler kendi ilaçlarını alıp evlerinde kullansalar bile, ekseriyet gene göz dispanserlerinden hizmet almak zorunda kalırlardı. Göz tedavisi için yapılan -kocakarı ilaçları- da oldukça rağbetteydi. Yeni gelenler ve genç kızlar, dispanserlere gitmekten imtina eder, genellikle -ot- tabir edilen yapma göz ilacını kullanırlardı.

Celal Yalvaç ayrıca 'Mazideki Yaşam-Malatya' adlı şiirinin iki kıtasında da trahoma değinir;

Hesaba alınmazdı haklıca sözlerimiz,
Mayıs ayı geldikte ağırdı gözlerimiz,
Mihnetle konulurdu, göze bir damla ilaç,
'Karne Ekmek'iyile de, doymazdık, kalırdık aç.
'Moda' tabir edilen ilaç konurdu göze,
Tatlıca bir kızıllık verirdi o da yüze,

37 Raşit Kısacık, "60'lı Yıllarda Sıtmapınarı ve Çevresi," *Malatya Haber*, 3.11.2017), erişim 14.08.2020, <https://malatyahaber.com/haber/sitmapinari/>

38 Gazeteci Celal Yalvaç ile 11 Haziran 2015 tarihinde Malatya'daki ofisinde yapılan yüz yüze görüşme notlarından.

Mıymış mıymış bakardı, o güzelim gelinler,
Pek etkili olmazdı, idareyi telinler.³⁹

1950’de sayıları tüm ülkede 16’ya ulaşan trahom hastaneleri, hastalık kontrol altına alındıkça zaman içinde yavaş yavaş kapatılmaya başlanır. 1982 yılında ise artık hiçbiri kalmaz. 1979 yılında trahom teşkilatında; 374 trahom teknisyeni, dokuz göz hekimi, sekiz pratisyen hekim ve 42 sağlık memuru çalışmaktadır. 1981 yılında Diyarbakır, Gaziantep ve Kilis’te 1930’da kurulmuş olan trahom hastaneleri, 1982’de ise bağımsız şube müdürlükleri kaldırılır ve Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Daire Başkanlığına bağlı bir şube müdürlüğüne (Koruyucu Göz Sağlığı Şube Müdürlüğü) dönüştürülür. 1984 yılından sonra Trahom Savaş Dispanserleri de kapatılır. 1980’li yıllardan itibaren trahomlular, 19 ilde Sağlık Müdürlükleri Bulaşıcı Hastalıklar Şubesine bağlı olarak izlenir, tedavi edilir ve istatistikleri toplanarak bakanlığa iletilir.⁴⁰

Sonuç

Sonuç olarak; bir yokluk-yoksulluk dönemi hastalığı olan ve I. Dünya Savaşı sonrasında ülkenin belli bölgelerinde halkın %80 kadarını etkileyen trahomun sağaltımı, tüm ülkede olduğu gibi, hastalığın Anadolu’da en çok görüldüğü yerler olan Adıyaman ve Malatya’da Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sistemli ve başarılı bir şekilde sürdürülmüştür. Trahom ile mücadele için oluşturulan özel bir teşkilat yoluyla iyi sonuçlar alındıkça, açılan hastane ve dispanserler, sonuncusu 1984 yılında olmak üzere, zamanla kapatılmıştır. Bugün halen Güneydoğu Bölgesi’nde zaman zaman endemik trahom vakalarına rastlansa da artık körlükle sonuçlanan trahom vakaları görülmemektedir. Bu durum, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sürdürülen mücadele çalışmalarının bir sonucudur.

Teşekkür: Araştırmam sırasında verdiği değerli bilgi, kaynak ve resimler için Gazeteci Celal Yalvaç’a; değerli bilgi, kaynak ve Malatya Gazetesi’nin trahomla ilgili bilgiler içeren sayılarını veren araştırmacı-yazar Adnan Işık’a büyük minnet borçluyum. İçinden geçtiğimiz COVID-19 pandemisi sürecinde Adnan Işık’ı 23 Aralık 2020’de kaybettiğimizi öğrenmekten derin üzüntü duydum. Yine çocukluğunun Malatya’sındaki trahom hakkında verdiği bilgiler için teşekkür borçlu olduğum gazeteci Raşit Kısacık’ı da COVID-19 pandemisi sürecinde (7 Aralık 2021) kaybetmekten dolayı çok üzgünüm. İÜ-C Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gönül Şimşek’e, Malatya Trahom Bölge Müdürlüğünde uzun yıllar ayniyat saymanı olarak çalışan rahmetli babası Kemal Dinç’in döneme ışık tutan resimlerini makalede kullanmama izin verdiği için en içten teşekkürlerimi sunarım. Tüm bu araştırmacıların bana sağladığı belge, bilgi ve resimler Malatya’da trahomun seyrinin ve pek çok Malatyalının çocukluk anılarında yeri olan ancak kaynaklardan net olarak belirlenmesi mümkün olmayan Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü ile diğer trahom dispanserlerinin yerlerinin netleşmesinde büyük katkısı oldu. Kendilerine minnettarım.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

39 Celal Yalvaç, “Mazideki Yaşam Malatya,” *Malatya Haber*, erişim 14.08.2020, <https://malatyahaber.com/haber/malatya-manzumesi/>

40 Keskinbora, “Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış,” 419-420. Dinç, “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi,” 98.

Acknowledgement: I owe a great gratitude to journalist Celal Yalvaç for the valuable information, resources and pictures he provided during my research, and to researcher-author Adnan Işık who provided valuable information, resources and the issues of the newspaper Malatya Gazetesi containing information about trachoma. I was deeply saddened to learn that we lost Adnan Işık on December 23, 2020, during the COVID-19 pandemic we went through. I am also very sorry to lose journalist Raşit Kısacık during the COVID-19 pandemic (December 7, 2021), to whom I owe a big a thank you for the information he gave about trachoma in his childhood in Malatya. I would like to express my sincere thanks to IU-C Cerrahpaşa Faculty of Medicine faculty member Prof. Dr. Gönül Şimşek for allowing me to shed light on the period by using the pictures of her late father Kemal Dinç in the article, who worked as a treasurer, in the Malatya Trachoma Regional Directorate for many years. The documents, information and pictures provided to me by all these researchers have greatly contributed to the clarification of the course of trachoma in Malatya and environs served by the Malatya Trachoma Regional Directorate and the Trachoma Dispensaries, which have an impression in the childhood memories of many Malatya resident, but could not be particularly identified from our sources. Therefore, I am grateful to all who have been of assistance to my research.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Altay, Sadet. “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938).” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi – CTAD* 12, 23 (Bahar 2016): 167-211.
- Arıkan, Ayten. *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*. İstanbul: Türkiye Tıp Akademisi, 2010.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Etüdlar; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım.” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 10 (1961): 127-134.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Etüdlar II; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım.” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 11 (1961): 141-148.
- Ayberk, Nuri Fehmi. *Muhtasar Oftalmoloji*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası, 1932.
- Ayberk, Nuri. *Trahom Mücadele Kılavuzu*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937.
- Ayberk, Nuri. *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*. İstanbul: Kader Basımevi, 1936.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Türkiye’de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış.” *Altıncı Ulusal Türk Tıp Kurultayı, Ankara, 7-9 Birinciteşrin, 1935* içinde 206-237. İstanbul: Kader Basımevi, 1936.
- Aydın, Erdem. “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Örgütlenmesi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 5 (1999): 141-169.
- Aydın, Erdem. *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 2021.
- Aydın, Erdem. *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*. Ankara: Naturel Yayınları, 2002.
- Bilger, İzzet. “Adana Okullarında Trahom Savaşı.” *Sağlık Dergisi* 24, 9 (1950): 523-532.
- Çelik, Kemal. “Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet Programlarında Sağlık.” *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi* içinde 287-305. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Dinç, Gülten. “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 18 (2012): 73-104.
- Doğan, Hamdi. “Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni’de Trahom (1925-1975).” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, 2 (2017): 461-489.

- Gögebakan, Göknur. *Fotoğraflarla Geçmişte Malatya*. Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 2004.
- Hilmi. "Trahom." *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* 69 (1927): 3423-3429.
- Hot, İnci. "Ülkemizde Trahom ile Mücadele." *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği – Hukuku - Tarihi* sayı 11 (2003): 22-29.
- Işık, Mahmut. "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi." *Sağlık Dergisi* 40, 1-2 (1966): 66-87.
- Keskinbora, Kadircan. "Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihesine Bakış." *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri*, editörler Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek içinde 413-422. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Oyut, Ziya. "Nuri Fehmi Ayberk ve Trahom." *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 8 (1961): 93-95.
- Örgen, Cahit. "Cumhuriyet Döneminde Trahom Sorunu." *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu* içinde 89-94. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Özer, Sevilay. "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 54 (Bahar 2014):119-150.
- Özpekcan, Meliha. "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası I." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 105-160.
- Özpekcan, Meliha. "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası II." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 8 (2002): 163-274.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1973.
- Sert, Gürkan. "İkinci Milli Tıp Kongresi'nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat'ın Sunduğu 'Türkiye Trahom Coğrafyası' İsimli Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi." *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt III* içinde 1517-1521. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- 80. Yılda Tedavi Hizmetleri (1923-2003)*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2004.
- "Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti." *Cumhuriyet'in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri (Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yayınlanan 15. Yıl Kitabı)* içinde 358-359. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1998.
- "Trahom Bilgilendirme Broşürü." İÜ-C, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi.
- Unat, Ekrem Kadri. "Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş." *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 12 (1981, Özel Ek Sayı): 383-397.
- Unat, Ekrem Kadri. "Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar." *Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı* içinde 5-20. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yanıkdağ, Yücel. "Hijyenik Modernlik: Son Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası." *Toplumsal Tarih* sayı 296 (2018): 70-76
- Yanıkdağ, Yücel. *Millete Deva Olmak; Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*. Çeviren Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Yataklı Tedavi Kurumları 1977 Yılı Bülteni*. Ankara: SSBY Tedavi Kurumları Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978.

Tezler / Theses

Daşpunar, Gizem. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950).” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

Kısacık, Raşit. “60’lı yıllarda Sıtmapınarı ve çevresi.” *Malatya Haber*. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://malatyahaber.com/haber/sitmapinari/>

Yalvaç, Celal. “Mazideki Yaşam Malatya.” *Malatya Haber*. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://malatyahaber.com/haber/malatya-manzumesi/>

Gazete Makaleleri / Articles from Newspapers

“Göz Hastalıkları İçin Teşkilât.” *Malatya*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925].

“Hisn-ı Mansur Göz Müttehassıslığı.” *Malatya*, 23 Temmuz 1340 [23 Temmuz 1924].

“İstifa.” *Malatya*, 25 Mart 1926.

“Kaza’da trahom mücadelesi.” *Malatya*, 6 Ağustos 1341 [6 Ağustos 1925].

“Malatya’da Trahom Mücadelesi.” *Son Posta*, 22 Ekim 1934.

“Malatya’da Trahom Mücadelesi: Mücadele Dispanserinin Şimdiye Kadar Aldığı Neticeler Çok İyidir.” *Akşam*, 10 Mayıs 1935.

“Muvasalat.” *Malatya*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925].

“Sihhat-i Umumiyenin Muhafaza ve Memleket Hastahanesinin Tekemmülü Hakkında Sihhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey’le Muhabirimizin Mülâkâtı.” *Malatya*, 12 Kanun-ı Sani 1340 [12 Ocak 1924].

“Trahom.” *Malatya*, 14 Nisan 1927.

“Trahom Mücadele Memuru.” *Malatya*, 25 Kanun-ı Evvel 1340 [25 Aralık 1924].

“Trahom Mücadelesi.” *Akşam*, 31 Ocak 1938.

“Trahom Mücadelesinin Lağvı.” *Malatya*, 9 Nisan 1341 [9 Nisan 1925].

“Trahom Teftişatı.” *Malatya*, 7 Temmuz 1927.

“Trahomla Mücadele İçin Açılan Kurslar.” *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1934.

“Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi.” *Sihhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası*, 29 Birinci Teşrin 1933.

“1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu.” Kabul Tarihi: 24 Nisan 1930, *Resmi Gazete*, 1489, 6 Mayıs 1930.

